

TO‘G‘RIDAN-TO‘G‘RI XORIJIY INVESTITSİYALARNI QABUL QILUVCHI MAMLAKATLAR IQTISODIYOTIGA TA‘SIRI BO‘YICHA EKONOMETRIK DALILLAR: USLUBLARGA ASOSLANGAN SHARH

Madumarov Xusniddin Komilovich

“University of management and future technologies” universiteti
“Raqamli iqtisodiyot va moliyaviy texnologiyalar” kafedrası
katta o‘qituvchisi

E-mail: madumarov@umft.uz

Annotatsiya

Maqolada asosiy ekonometrik usullardan foydalangan holda to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning (TTXI) qabul qiluvchi mamlakatga ta‘siri bo‘yicha tadqiqotlar ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotlar TTXIlar iqtisodiy o‘shish, mahsuldorlik va bandlikka ijobiy ta‘sir ko‘rsatishini tasdiqlasada, natijalar qo‘llanilgan usul va mamlakatning o‘ziga xos sharoitlariga qarab sezilarli darajada farq qiladi. Ushbu o‘rganish O‘zbekiston kabi mamlakatlarda mavjud ma‘lumotlar va ko‘zlangan siyosat maqsadlariga moslashtirilgan tegishli ekonometrik usullarni tanlash muhimligini ta‘kidlaydi.

Kalit so‘zlar: to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, iqtisodiy o‘shish, ekonometrik usullar, panel ma‘lumotlari, sababiy bog‘liqlik, TTXI larni o‘zlashtirish qobiliyati

Аннотация

В этой статье рассматриваются глобальные эмпирические исследования влияния прямых иностранных инвестиций (ПИИ) с использованием ключевых эконометрических методов. Хотя многие исследования подтверждают, что ПИИ положительно влияют на рост, производительность и занятость, результаты значительно различаются в зависимости от используемого метода и конкретных условий страны. В обзоре подчеркивается важность выбора соответствующих эконометрических методов, адаптированных к доступности данных и целям политики в таких странах, как Узбекистан.

Ключевые слова: прямые иностранные инвестиции, экономический рост, эконометрические методы, панельные данные, причинно-следственная связь, поглощающая способность ПИИ

Abstract

This article reviews global empirical studies on the impact of inward foreign direct investment (FDI) using key econometric methods. While many studies confirm that FDI positively affects growth, productivity and employment, the results vary significantly depending on the method used and country-specific conditions. The review underscores the importance of selecting appropriate econometric techniques tailored to data availability and policy objectives in countries like Uzbekistan.

Keywords: foreign direct investment, economic growth, econometric methods, panel data, causality, FDI absorptive capacity

KIRISH

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (TTXI) ko‘plab mamlakatlar tomonidan iqtisodiy siyosatning ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda. Bu investitsiyalar orqali nafaqat moliyaviy resurslar jalb etiladi, balki ishlab chiqarish texnologiyalari, boshqaruv tajribalari va xalqaro bozorlar bilan uzviy aloqalar shakllanadi. Shu sababli, TTXIlar iqtisodiy faoliyatning modernizatsiyasi, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va yangi sektorlar rivojiga turtki bo‘lishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Empirik adabiyotda TTXIlar va makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi munosabat bo‘yicha ko‘plab ilmiy ishlar e‘lon qilingan. Ularda qayd etilgan natijalar turlicha bo‘lib, investitsiya oqimining ijobiy yoki cheklangan ta‘siri mamlakatlarning iqtisodiy holati, institutsional sifat darajasi, moliyaviy sektor rivojlanishi va ishchi kuchi malakasi kabi omillar bilan chambarchas bog‘liq ekani ta‘kidlanadi. Bu esa investitsiyalarning samarasini har bir mamlakat kontekstida alohida tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqotlarda qo‘llanilgan metodologik yondashuvlar natijalarning turlicha talqin qilinishiga sabab bo‘ladi. Masalan, ba‘zi tadqiqotlarda TTXIarning iqtisodiy o‘shishga bevosita ta‘siri qayd etilgan bo‘lsa, boshqalarda bu bog‘liqlik vaqt o‘tishi bilan kuchayishi yoki faqat ayrim sharoitlar ostida yuzaga chiqishi aniqlangan. Natijalar orasidagi tafovutlar ko‘pincha ishlatilgan tahlil modeli, endogenlikni hisobga olish darajasi va statistik yondashuvlarga bog‘liq bo‘ladi.

Mazkur maqola turli mamlakatlarda o‘tkazilgan empirik tadqiqotlarni tahlil qilish orqali TTXIarning iqtisodiyotga ta‘sirini o‘rganishda qo‘llanilgan metodlar va ularning natijaviylik darajasini solishtirishga qaratilgan. Tadqiqot metodikasi tanlovi natijalarning ishonchliligiga qanday ta‘sir ko‘rsatishini aniqlash orqali maqola TTXI siyosatini ishlab chiqishda asos bo‘lishi mumkin bo‘lgan tavsiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Bunda iqtisodiy o‘shish, bandlik va mahsuldorlik kabi omillarga TTXIlar qanday ta‘sir qilishi, bu ta‘sirni baholashda qanday yondashuvlar ko‘proq ishlatilgani va qanday sharoitlarda ular eng aniq natijalarni bergani aniq faktlar asosida tahlil qilinadi. Shu orqali O‘zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun qaysi metodologik yondashuvlar mos kelishini aniqlash imkoniyati yaratiladi.

METODOLOGIYA

Bunda 8 ta asosiy ekonometrik yondashuvlar qamrab olingan bo‘lib, panel modellari, dinamik GMM baholovchilari, davriy (tim series) tahlillar, kointegratsiya va sababiy testlar, instrumental o‘zgaruvchilar (IV), “farqlardagi farq” (DiD), moyillik balining mos kelishi (PSM), meta-regressiya tahlili (MRA) va chiziqsiz chegaraga asoslangan regressiya modellari asosida o‘rganilgan tadqiqotlar ko‘rib chiqilgan. Har bir usul ma‘lumotlar manbalari va asosiy natijalar bilan birga eng ko‘p iqtibos keltirilgan va uslubiy jihatdan ahamiyatli tadqiqotlar orqali ta‘riflangan.

TAHLIL VA NATIJALAR

1. Panel modellari (*Panel Data Models*).

Panel modellari usullari TTXIlar tadqiqotida eng ko'p qo'llaniladigan yondashuvlardan biridir. Ular tadqiqotchilarga mamlakatlar yoki mintaqalar bo'yicha kuzatuvga olinmagan heterojenlikni nazorat qilish hamda vaqtinchalik o'zgarishlarni qamrab olish imkonini beradi.

Misol uchun quyidagi tadqiqotlarni ko'rib chiqamiz:

- L.Alfaro va boshqalar o'z tadqiqotida 1975 — 1995-yillar bo'yicha 71 mamlakatni qamrab olgan mamlakatlararo panel ma'lumotlar natijalarini o'rgangan. Bunda TTXIarning iqtisodiy o'sishga ta'sir darajasini oshirishda moliyaviy bozorlarning rolini o'rganish uchun sobit effektlardan foydalangan. TTXIlar faqat moliyaviy bozorlari yaxshi rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy o'sishga yordam beradi. Kuchli moliyaviy tizimlar bo'lmasa, TTXIarning o'sishga ijobiy ta'siri zaif yoki ahamiyatsiz [2.89-112].

- B.Blonigen va M.Vang IHRT va unga a'zo bo'lmagan mamlakatlar bo'yicha 1970-1990 yillar panel ma'lumotlarini o'rgangan. Bunda tasodifiy ta'sirlardan foydalangan holda TTXIarning iqtisodiy o'sishga ta'siri rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda sezilarli darajada farq qilishini ko'rsatib berdi [5.221-244].

- D.Derado va D.Horvatin to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar kiritish shakllarining (*yangi korxonalar tashkil etish, qo'shib olish/sotib olish (M&A)*) Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida mehnat unumdorligiga ta'sirini o'rganish uchun belgilangan effektlar bilan panel ma'lumotlar tahlili qo'llagan. Qo'shib olish va sotib olish innovatsionlik darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarda mehnat unumdorligiga sezilarli darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi, yangi korxonalar tashkil etish esa texnologik jihatdan kam rivojlangan mamlakatlarda ko'proq samarali. TTXIarni kiritish usuli qabul qiluvchi mamlakatlarning texnologik taraqqiyot darajasiga qarab mehnat unumdorligiga turlicha ta'sir qiladi [9.1471-1486].

- T.Xoang va boshqalar Vyetnamning 61 provinsiyasi panel ma'lumotlari (1995-2006) tahlilidan foydalangan va oddiy eng kichik kvadratlar (OLS) regressiyasini qo'llagan. TTXIarning birinchi navbatda kapitalni jamg'arish hisobiga iqtisodiy o'sishga kuchli va ijobiy ta'sir qilishi aniqlangan. Inson kapitali va savdo hali Vyetnamda TTXIlar oqimidan texnologiya va bilim transferini amalga oshirish uchun muhim kanalga aylanmaganligini ta'kidlaydi [14.295-311].

Aniqlangan natijalar: Panel modellari doimiy ravishda institutsional sifat va makroiqtisodiy sharoitlar TTXIlar o'sish va bandlikka qanday ta'sir qilishini ko'rsatadi. Biroq, bu modellarda ko'pincha endogenlik bilan bog'liq muammolar sabab uning kamchiliklari namoyon bo'ladi. Xulosa: Panel modellari kuzatuvga olinmagan heterojenlik va vaqtga bog'liq bo'lmagan xususiyatlarni boshqarishda samarali hisoblanadi. Natijalar mamlakatning rivojlanish darajasi, institutlarning sifati va moliyaviy rivojlanishiga qarab farq qiladi. TTXIlar ko'pincha o'sish va bandlik bilan ijobiy bog'liqdir, ammo endogenlik va o'tkazib yuborilgan o'zgaruvchilar uning kamchiligi hisoblanadi.

2. Dinamik panel modellari (GMM)

Arellano-Bond yoki GMM-tizimi hisoblash uslublari kabi dinamik panel ma'lumotlar usullari odatda kechikkan bog'liq o'zgaruvchilar va endogenlikni hisobga olish uchun qo'llaniladi.

Misol uchun quyidagi tadqiqotlarni ko'rib chiqamiz:

- Ye. Borensztein va boshqalar 69 ta rivojlanayotgan mamlakatlarning 1970-1989-yillar bo'yicha mamlakatlararo panel ma'lumotlarini o'rgangan. Aniqlanishicha, TTXIlar faqat qabul qiluvchi mamlakatda inson kapitali muayyan darajaga yetgandagina iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi [6.115-135].

- T. Havranek va Z. Irsova GMM-tizimi texnikasidan foydalangan holda TTXIarning vertikal tarqalish ta'sirini baholash bo'yicha 31 ta empirik tadqiqotlarning meta-tahlilini o'tkazgan. Bunda to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning o'rtacha vertikal tarqalish effekti ijobiy, ammo darajasi past; natijalar baholash usullari va nashrdagi mumkin bo'lgan og'ish holatlariga qarab farqlanadi [13.234-244].

- B. Jamshid va boshqalar ikki bosqichli GMM-tizimini qo'llagan holda 1995–2021-yillarni qamrab olgan 45 Osiyo mamlakatining panel ma'lumotlaridan foydalangan. Bunda TTXIlar tashqi savdo ochiqligi, infratuzilma va ichki investitsiyalar bilan bir qatorda Osiyo mamlakatlarida iqtisodiy o'sishni sezilarli darajada oshirishi ta'kidlangan. Inflyatsiya va ishsizlik o'sishga salbiy ta'sir qiladi [15.1775–1804].

- M. Karkovich va R. Levin 72 ta mamlakat panel ma'lumotlarini (1960–1995) momentlarning umumlashtirilgan usuli (GMM) yordamida baholangan. Bunda endogenlik nazoratga olingan, TTXIlar va o'sish o'rtasida mustahkam bog'liqlik topilmagan [7.1775–1804].

Aniqlangan natijalar: Ushbu modellar dinamik teskari aloqa effektlari va kuzatuvga olinmagan heterojenlikni inobatga olishda ancha samarali, ammo umumiy uslubning amalda haqqoniyligi darajasi yuqori emas. Xulosa: Dinamik panel modellari, xususan, GMM-tizim endogenlik muammolarini hal qilishda va iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlarida mavjud bo'lgan inersiyani ushlab qolishda samarali. Ushbu tadqiqotlar, ayniqsa, inson kapitali va rivojlangan moliyaviy bozorlar kabi yetarli darajada o'zlashtirish imkoniyatlari bilan qo'llab-quvvatlansa, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar iqtisodiy o'sish va samaradorlikka ijobiy hissa qo'shishini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, meta-tahlillar shuni ko'rsatadiki, TTXIning ta'siri odatda ijobiy bo'lsada, ularning darajasi past bo'lishi mumkin va baholash usullari va qabul qiluvchi mamlakat sharoitlariga qarab mintaqalar va tarmoqlar bo'yicha sezilarli darajada farq qilishi mumkin.

3. Davriy yondashuvlar (Kointegratsiya, VAR, ARDL, VECM)

Davriy yondashuv va panelga asoslangan modellari TTXIlar va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi dinamik bog'liqlikni aniqlash uchun ham mamlakatga xos ham ko'p mamlakatli tadqiqotlarda tez-tez qo'llaniladi. Ushbu modellar, ayniqsa, qisqa muddatli tebranishlar va uzoq muddatli muvozanat munosabatlarini farqlashda va vaqt o'tishi bilan sabab-oqibat yo'nalishini tekshirishda samarali hisoblanadi.

Misol uchun quyidagi tadqiqotlarni ko'rib chiqamiz:

- L. de Mello rivojlanayotgan mamlakatlar (1970-1990-yillar) uchun mamlakatga xos davriy yondashuv ma'lumotlari va panel ma'lumotlari, kointegratsiya va sabab-oqibat testlarini qo'llagan. Bunda TTXIlar uzoq muddatli istiqbolda iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, ayniqsa u texnologik tarqalish va kapital to'planishiga yordam berganda. Biroq, ta'sir kuchi inson kapitali darajasi, texnologik taraqqiyot va makroiqtisodiy barqarorlikka bog'liq [8.133-151].

- K.Li va K.Liu 84 ta davlatdan (1970–1999) panel ma'lumotlarga yagona tenglama va bir vaqtdagi tenglama modellarini qo'llagan. TTXIlar va YAIM o'rtasidagi muhim endogen bog'liqlikni qayd etib, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyaning ijobiy ta'siri inson kapitaliga bog'liq xolda samarali deb topilgan [18. 393–407].

- T.Dinh va boshqalar 30 ta rivojlanayotgan mamlakatlar (2000–2014) ma'lumotlari bo'yicha panel kointegratsiya testlari, To'liq o'zgartirilgan oddiy eng kichik kvadratlar (FMOLS) va vektor xatolarni tuzatish modeli (VECM) qo'llangan. Bunda TTXIarning iqtisodiy o'sishga salbiy qisqa muddatli, ammo uzoq muddatli ijobiy ta'sirini aniqladi. Tadqiqot natijalarida shuningdek makroiqtisodiy barqarorlik va inson kapitali yuqoridagi keltirib o'tilgan ta'sir darajasini bir muncha yumshatishda o'ziga xos o'rni borligi qayd etib o'tilgan [10.176].

- A.Suyunov o'z tadqiqotida 2004–2019-yillar davomida O'zbekistonda TTXIlar, bank kreditlari va ishsizlik o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish uchun Granjer sabab-oqibat testlari va impuls javob tahlili bilan bir qatorda vektor avtoregressiyasi (VAR) modelidan foydalangan. Xususan, bank kreditlarining 1 foizga o'sishi sakkiz yil ichida ishsizlikni 0,096 foiz punktga qisqartiradi, TTXIlar o'sishining 1 foizga o'sishi esa ishsizlikni 0,0036 foizga birmuncha oshiradi. Bundan O'zbekistonga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar oqimining kapitalni ko'p talab qilishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin degan xulosa qilingan. [19.98-110]

Aniqlangan natijalar: Davriy yondashuv usullari, ayniqsa VECM va panelli kointegratsiya usullarini o'z ichiga olgan holda kengaytirilganda TTXIarning iqtisodiy o'sishga bevosita va kechiktirilgan ta'sirini ochib beradi. Natijalar ko'pincha ayni bir holatga xos bo'lsa-da, umumiy jihatdan quyidagilarni namoyon qilib beradi: TTXIlar o'sishni darhol kuchaytirmasligi mumkin (yoki qisqa muddatda uni cheklab qo'yishi mumkin), ammo odatda uzoq muddatda ijobiy va sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu xulosalarning ishonchligi laglar strukturasi spetsifikatsiyasiga, ma'lumotlarning statsionarligiga va endogenlikning mavjudligiga juda sezgir hisoblanadi. Xulosa: Davriy yondashuv va panelga asoslangan modellar TTXIarning qisqa muddatli va uzoq muddatli dinamikasini qabul qiluvchi mamlakat o'sishini aniqlash uchun ahamiyatli hisoblanadi. Ushbu usullar shuni ko'rsatadiki, TTXIlar ko'pincha YAIM bilan ikki tomonlama sabab-oqibat ta'siriga ega, ammo natijalar mintaqalar bo'ylab farq qiladi va sezilarli darajada o'tgan vaqt oralig'i va lag tuzilishi, davrning statsionarlik va kointegratsiya xususiyatlari, iinflyatsiya va inson kapitali ko'rsatkichlarining inobatga olinishi kabilarga bog'liq.

4. Kointegratsiya va sabab testlari

Kointegratsiya usullari TTXIlar va boshqa makroiqtisodiy o'zgaruvchilar o'rtasida uzoq muddatli muvozanat munosabatlari mavjudligini sinovdan o'tkazadi.

Misol uchun quyidagi tadqiqotlarni ko'rib chiqamiz:

- X.Xansen va J.Rand 31 ta rivojlanayotgan mamlakatlar (1970–2000) panel ma'lumotlaridan foydalangan. TTXIlar va YAIM o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilish uchun panelli kointegratsiya va Granger sabab-oqibat testlari qo'llanilgan. Bunda to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning YAIMga uzoq muddatli ijobiy ta'siri, qisqa muddatda ikki tomonlama sabab-oqibat bog'liqligi aniqlangan [12.21-41].

- S.Xoldi va A.Sohrabiy 25 ta mamlakatlararo (1975-2002) davriy yondashuv ma'lumotlaridan foydalangan. Moliyaviy bozorlarning rivojlanishi TTXIarning iqtisodiy o'sishga ta'sirida vositachilik qilishini ko'rsatish uchun Engle-Granjer kointegratsiyasi va Granjer sababiy testlari qo'llanilgan. Bunda moliya bozorida rivojlanish bo'lmasa TTXIarning o'sishga ijobiy ta'siri zaiflashishi aniqlangan [17.1-17].

Aniqlangan natijalar: Ko'p tadqiqotlar TTXIlar va asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlar o'rtasida uzoq muddatli muvozanatli bog'liqlik mavjudligini tasdiqlaydi. Biroq, sababiy bog'liqlikning yo'nalishi va kuchi ko'pincha metodologik yondashuvlar, tanlangan holat xususiyatlari va mahalliy moliyaviy tizimlarning rivojlanishiga qarab mintaqalar va ma'lumotlar to'plamlari bo'yicha farqlanadi. Xulosa: Kointegratsiya tahlillari shuni ko'rsatadiki, TTXIlar o'sish va mahsuldorlik bilan uzoq muddatli bog'liqlikka ega. Granjerning sababiy bog'liqligi testlari shuni ko'rsatadiki, sababiy bog'liqlik ikkala yo'nalishda yoki TTXIlardan o'sishgacha davom etishi mumkin. Ushbu usullar uzoq muddatli muvozanat tahlilining muhimligini ta'kidlaydi.

5. Instrumental o'zgaruvchilar va ikki bosqichli eng kichik kvadratlar

Endogenlik TTXIarni o'rganishda asosiy muammo hisoblanadi. Instrumental o'zgaruvchilar va ikki bosqichli eng kichik kvadratlar usullari teskari sabab-oqibat bog'liqlik va o'tkazib yuborilgan o'zgaruvchilarni bartaraf etishga yordam beradi. Ushbu modellar TTXIga ta'sir etuvchi, lekin o'sish tenglamasidagi xatolik atamasi bilan bog'liq bo'lmagan vositalarni qo'llash orqali TTXIarning sababiy ta'sirini baholaydi.

Misol uchun quyidagi tadqiqotni ko'rib chiqamiz:

- M.Bengoa va B.Sanchez-Robles Lotin Amerikasidagi panel ma'lumotlariga ikki bosqichli eng kichik kvadratlar (2SLS) ni qo'llagan va TTXIlar faqat iqtisodiy erkinlik, ta'lim va makroiqtisodiy barqarorlik darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarda o'sishni ta'minlashini aniqlagan [4.529-545].

Aniqlangan natijalar: Instrumental o'zgaruvchan yondashuvlar faqat TTXIlar o'sishni kafolatlamasligini ta'kidlaydi; uning ijobiy ta'siri institutlar va singdirish qobiliyati kabi tarkibiy omillarga bog'liq. Instrumental o'zgaruvchilar (IV) va ikki bosqichli eng kichik kvadratlar (2SLS) texnikasi sabab-oqibat xulosasini kuchaytirsa-da, asboblar sifati juda muhim va natijalarning ishonchliligiga ta'sir qilishi mumkin. Xulosa: TTXIlar faqat kuchli institutsional va makroiqtisodiy sharoitlarda o'sishga yordam beradi. Instrumental o'zgaruvchilar (IV) va ikki bosqichli eng kichik kvadratlar (2SLS) usullari shuni ko'rsatadiki, endogenlikka e'tibor bermaslik TTXIarning haqiqiy ta'sirini oshirib yuborishi mumkin.

6. Farqlardagi farqlar (DiD) va moslashtirish usullari

Ushbu usullar TTXI qabul qilgan va qabul qilmagan nazorat guruhlarini solishtirish uchun, ko‘pincha firma darajasidagi yoki sektorial tadqiqotlarda qo‘llaniladi. “Farqlardagi farq” (Difference-in-Differences-DiD) va moyillik reytingini moslashtirish (Propensity Score Matching- PSM) kabi moslashtirish usullari TTXIlarning firma yoki sanoat darajasida sababiy ta‘sirini baholash uchun ishlatiladigan mikroekonometrik vositalardir. Solishtirish tanlov xatoliklarini kamaytiradi va ichki miqyosda haqqoniylik darajasini oshiradi.

Misol uchun quyidagi tadqiqotlarni ko‘rib chiqamiz:

- B.Javorcik Litvada TTXIlarning mahalliy etkazib beruvchilarga vertikal tarqalishini ko‘rsatish uchun firma darajasidagi ma‘lumotlar bilan farqlardagi farq uslubini ishlatgan. TTXIlar vertikal munosabatlar ketidan mahalliy firmalar uchun mahsuldorlikni oshirishga olib keladi [16. 605–627].

- B.Aitken va A.Xarrison tomonidan Venesuelladagi firma darajasidagi ma‘lumotlar (1976-1989) tadqiq etilgan. Aniqlanishicha, chet ellik kapital ishtirokidagi korxonalarda o‘shish ishchilar soni 50 dan kam bo‘lgan qabul qiluvchi korxonalarining mahsuldorligini oshirish bilan bog‘liq bo‘lib, bu korxonalar chet ellik egalarning ishlab chiqarish afzalliklaridan foydalanadi. Shuningdek, xorijiy firmalar samaraliroq bo‘lsada, ularning mavjudligi raqobat ta‘siri tufayli mahalliy firmalarda unumdorlikni kamaytirishi mumkinligini aniqlangan [1.605-618].

Aniqlangan natijalar: “Farqlardagi farq” va moslashtirish kabi mikro darajali usullar TTXIlar mahalliy firmalarga qanday ta‘sir qilishiga oid batafsil tushunchalarni beradi. Natijalar ayni shu holatga juda xos bo‘lib, TTXIlar sanoat tuzilmasi va o‘zlashtirish qobiliyatiga qarab ham ijobiy ta‘sir, ham salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkinligini tasdiqladi. Xulosa: TTXIlar mahalliy firma faoliyatini oshirishi yoki to‘sqinlik qilishi mumkin. “Farqlardagi farq” va mos keladigan usullar tarqalishning firma xususiyatlariga, sektoriga va raqobat dinamikasiga bog‘liqligini ko‘rsatadi.

7. Meta-regressiya tahlili (MRA)

Meta-regressiya tahlili (MRA) tadqiqotchilarga tadqiqot davomida uslubiy farqlarning ta‘sirini aniqlash orqali bir nechta empirik tadqiqotlar natijalarini sintez qilish imkonini beradi. TTXIlarini tadqiq etishda meta-regressiya tahlili ayniqsa bandlik ta‘siri bo‘yicha adabiyotdagi aralash xulosalarni aniqlashtirish uchun samarali.

Misol uchun quyidagi tadqiqotni ko‘rib chiqamiz:

- D.Xakim va boshqalar 61 ta tadqiqot (477 ta natija) bo‘yicha meta-regressiya tahlilini o‘tkazdi. Bunda TTXIlar odatda bandlikni rag‘batlantiradi, ammo ta‘sir kuchi va yo‘nalishi mintaqa, usul va ma‘lumotlar sifatiga qarab farq qilishi ma‘lum bo‘lgan [11.158-182].

Aniqlangan natijalar: Myeta-regressiya tahlili shuni ko‘rsatadiki, TTXIlar qabul qiluvchi mamlakatlar iqtisodiyotiga (ayniqsa bandlikka) ijobiy o‘rtacha ta‘sir ko‘rsatsada, uning kattaligi ko‘pincha kichik va uslubiy jihatdan sezgir. Bu - tadqiqot shakli va ulubini tanlashda heterojenlikni nazorat qilish muhimligini ta‘kidlaydi. Xulosa: Tadqiqot TTXIlarning uni qabul qiluvchi mamlakatda kichik, ammo statistik jihatdan muhim ijobiy ta‘sirini aniqlagan. Biroq, natijalarga baholash usullari, o‘rganish shakli va geografiyasi ta‘sir qiladi. Myeta-regressiya tahlili global

miqyosdagi natijalarning yuqori ahamiyatga ega sintezini taqdim etadi hamda nashr va uslubdagi og‘ish xolatlarini aniqlaydi.

8. Nochiziqli modellar va chegaraviy effektlari

Chiziqli bo‘lmagan va chegaraviy regressiya modellari TTXIlarning o‘shiga ta’siri muayyan mamlakat sharoitlariga, masalan, moliyaviy bozor rivojlanishi yoki institutsional sifatga bog‘liqligini o‘rganish uchun ishlatiladi. Ushbu modellar ma’lum chegaralarni kesib o‘tishga qarab turli xil natijalarni baholashga imkon beradi.

- Alfaro va boshqalar mamlakatlararo panel ma’lumotlaridan (1975–1995) foydalangan holda chegaraviy regressiyasi usullarini qo‘llagan holda va TTXIlar faqat moliyaviy bozorlari yaxshi rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy o‘shiga hissa qo‘shishini aniqladi [2.89-112].

Aniqlangan natijalar: Nochiziqli modellar TTXIlar va iqtisodiy o‘sh o‘rtasidagi bog‘liqlik shartli ekanligini ko‘rsatadi. Rivojlanmagan moliyaviy tizim yoki zaif institutlarga ega bo‘lgan mamlakatlar kirib kelayotgan TTXIlardan samarali foydalana olmasligi mumkin. Ushbu usullar chiziqli regressiya usullari tomonidan o‘tkazib yuborilgan nochiziqliklarni aniqlashga yordam beradi, lekin chegaraviy o‘zgaruvchilarni diqqat bilan tanlashni va ishonchli diagnostikani talab qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

TTXIlar faqat moliyaviy bozor rivojlanishi muayyan darajaga yetgandagina o‘shini ta’minlaydi; aks holda, sezilarli ta’sir kutish noo‘rin. Chiziqli bo‘lmagan regressiya modellari TTXIlarning o‘shiga ijobiy ta’siri moliyaviy bozorlarning rivojlanishiga bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Biz TTXIlarning ularni qabul qiluvchi mamlakatlar iqtisodiyotiga ta’siri bo‘yicha ekonometrik modellardan foydalangan qator empirik tadqiqotlar ko‘rib chiqdik. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, empirik topilmalarga panel ma’lumotlari va dinamik panel baholovchilaridan tortib davriy yondashuvlar texnikasi, instrumental o‘zgaruvchan yondashuvlar va chiziqli bo‘lmagan chegaraviy modellarigacha bo‘lgan metodologik asosni tanlash kabilar katta ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, TTXIlar ko‘pincha iqtisodiy o‘sh, bandlik va samaradorlikka ijobiy ta’sir qiladi, ammo bu ayni ko‘rib chiqilgan holatlarga xos bo‘ladi. Ta’sirlar moliyaviy bozor rivojlanishi, inson kapitali, institutlar faoliyati sifat darajasi va makroiqtisodiy barqarorlik kabi omillarga bog‘liq. Bundan tashqari, endogenlik va model sezuvchanligi TTXIlarning o‘shini baholashda takrorlanadigan muammolar bo‘lib qolayotganligini tushunish mumkin.

Kuzatilgan dalillar ham "bitta o‘lchov hammaga mos keladi" degan xulosaga kelish noto‘g‘ri ekanligini ta’kidlaydi; Buning o‘rniga, TTXIlarning ta’siri ichki sharoit, o‘zlashtirish qobiliyati va sanoat dinamikasi nuqtai nazaridan talqin qilinishi kerak.

TTXIlarni qabul qiluvchi mamlakatlarga tavsiyalar

TTXIlardan maksimal foyda olish uchun ularni o‘zlashtirish salohiyatini yaxshilash lozim. Hukumatlar ta’lim, ishchi kuchi malakasi va texnologik infratuzilmaga sarmoya kiritishi kerak. Tadqiqotlar TTXIlar faqat inson kapitali yetarli darajada rivojlangan bo‘lganda o‘shini rag‘batlantirishini ko‘rsatmoqda.

Moliyaviy bozorni mustahkamlash lozim. TTXIlar oqimini iqtisodiy o'sishga aylantirish uchun yaxshi rivojlangan moliyaviy tizimlar muhim. Siyosatchilar bank sektorini isloh qilish, moliyaviy imkoniyatlar va kapital bozori shaffofligiga e'tibor qaratishlari kerak.

TTXIlar strategiyasini mamlakat xususiyatlariga moslashtirish. TTXIarning ta'siri ayni bir mamlakat sharoitiga xos bo'lganligi sababli, barchaga mos keladigan yagona yondashuv samarasizdir. Rivojlanayotgan mamlakatlar o'z siyosatlarini sohaviy va institutsional tayyorgarlik darajasiga qarab farqlashlari kerak.

Xorijiy va mahalliy firmalar o'rtasidagi aloqalarni rivojlantirish. Xorijiy va mahalliy firmalar o'rtasidagi ta'minot zanjiri aloqalarini rivojlantirish TTXIlar natijasida hosildorlik o'sishini oshirishi mumkin. Mahalliy yetkazib beruvchilarni rivojlantirish dasturlari va texnologiya almashish platformalari ijobiy tashqi ta'sirlarni kuchaytirishi mumkin.

Siyosiy va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash. Dalillar inflyatsiya, ishsizlik va siyosat noaniqligi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning o'sishga ta'sirini kamaytirishi mumkinligini ko'rsatadi. Barqarorlik uzoq muddatli, samarali investitsiyalarni jalb qilishning kalitidir.

Sarmoyani ko'p talab qiluvchi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarga haddan tashqari qaramlikdan saqlanish. O'zbekiston kabi holatlarda TTXIlar cheklangan ish o'rinlari yaratilishi tufayli ishsizlikni oshirdi. Hukumatlar bandlikni ta'minlaydigan ko'p mehnat talab qiladigan va inklyuziv investitsiya loyihalariga ustuvor ahamiyat berishlari kerak.

Kelgusi tadqiqotlar yuzasidan tavsiyalar.

Metodologik jihatdan mustahkam va kontekstli modellardan foydalanish. Ekonometrik usullarni ehtiyotkorlik bilan tanlash lozim (masalan, dinamik effektlar uchun GMM-tizimi, chiziqli bo'lmaganlar uchun chegara modellari). TTXIarning o'sishi bilan bog'liqlikni izohlashda mahalliy o'zlashtirish qobiliyati va institutsional farqlarni hisobga olish lozim.

Endogenlik va tanlov natijasidagi og'ish holatlarini nazarda tutish. Instrumental o'zgaruvchilar va "farqlardagi farq" kabi usullardan, ayniqsa firma darajasidagi yoki mintaqaviy TTXIlar tahlillarida sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash uchun mos keladigan usullardan foydalanish maqsadga muvofiq.

TTXIarni sohasi, shakli va kelib chiqishi bo'yicha ajratish lozim. Tadqiqotchilar TTXIarni monolit sifatida ko'rib chiqish o'rniga, yangi korxonalar tashkil etiladigan holatlarni qo'shib olish va birlashishlar (M&A) bilan solishtirgan xolda yoki sanoat (masalan, ishlab chiqarish, xizmatlar) bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar va donor mamlakatlar heterojenligini o'rganishlari kerak, chunki ta'sir darajalari juda katta farq keltirib chiqarishi mumkin.

Miqdor va sifat yondashuv uyg'unligiga erishish. Miqdoriy ekonometrik modellar TTXIlar natijalari mamlakatlar bo'yicha hamda vaqt o'tishi bilan nima uchun farq qilishini yaxshiroq tushuntirish uchun institutsional va amaliy tadqiqotlar bilan to'ldirilishi kerak.

Meta-analitik va qiyosiy tadqiqotlarni ilgari surish. Tadqiqotchilar nashrlardagi og‘ish va tadqiqotlar bo‘yicha uslub sezuvchanligini aniqlash uchun meta-regressiya tahlilidan foydalangan holda natijalarni jamlashni davom ettirishlari kerak.

TTXilar yuzasidan tatbiq etiladigan siyosat bo‘yicha fikr-mulohazalarga hissa qo‘shish. Tadqiqotchilar xulosalarni qaror qabul qiluvchilar uchun amaliy tushunchalar beradigan tarzda shakllantirishlari va milliy darajadagi dalillarga asoslangan investitsiya strategiyalarini ishlab chiqishda ishtirok etishlari kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Aitken, B. J., & Harrison, A. E. (1999). Do domestic firms benefit from direct foreign investment? Evidence from Venezuela. *American Economic Review*, 89(3), 605–618. <https://doi.org/10.1257/aer.89.3.605>

2. Alfaro, L., Chanda, A., Kalemli-Ozcan, S., & Sayek, S. (2004). FDI and economic growth: The role of local financial markets. *Journal of International Economics*, 64(1), 89–112. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(03\)00081-3](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(03)00081-3)

3. Alfaro, L., Chanda, A., Kalemli-Ozcan, S., & Sayek, S. (2010). Does foreign direct investment promote growth? Exploring the role of financial markets on linkages. *Journal of Development Economics*, 91(2), 242–256. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2009.09.004>

4. Bengoa, M., & Sánchez-Robles, B. (2003). Foreign direct investment, economic freedom and growth: New evidence from Latin America. *European Journal of Political Economy*, 19(3), 529–545. [https://doi.org/10.1016/S0176-2680\(03\)00011-9](https://doi.org/10.1016/S0176-2680(03)00011-9)

5. Blonigen, B. A., & Wang, M. (2005). Inappropriate pooling of wealthy and poor countries in empirical FDI studies. In T. H. Moran, E. M. Graham, & M. Blomström (Eds.), *Does Foreign Direct Investment Promote Development?* (pp. 221–244). Peterson Institute.

6. Borensztein, E., De Gregorio, J., & Lee, J.-W. (1998). How does foreign direct investment affect economic growth? *Journal of International Economics*, 45(1), 115–135. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(97\)00033-0](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(97)00033-0)

7. Carkovic, M., & Levine, R. (2002). Does foreign direct investment accelerate economic growth? University of Minnesota Working Paper.

8. De Mello, L. R. (1999). Foreign direct investment-led growth: Evidence from time series and panel data. *Oxford Economic Papers*, 51(1), 133–151. <https://doi.org/10.1093/oep/51.1.133>

9. Derado, D., & Horvatin, D. (2019). Does FDI mode of entry have an impact on the host country’s labor productivity? An analysis of the EU countries. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 32(1), 1471–1486. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2019.1638284>

10. Dinh, T. T.-H., Vo, D. H., Vo, A. T., & Nguyen, T. C. (2019). Foreign direct investment and economic growth in the short run and long run: Empirical evidence from developing countries. *Journal of Risk and Financial Management*, 12(4), 176. <https://doi.org/10.3390/jrfm12040176>

11. Hakim, D. R., Ahman, E., & Kusnendi, K. (2023). The effect of FDI on the host countries’ employment: A meta-regression analysis. *Russian Journal of Economics*, 9(2), 158–182. <https://doi.org/10.32609/j.ruje.9.98252>

12. Hansen, H., & Rand, J. (2006). On the causal links between FDI and growth in developing countries. *World Economy*, 29(1), 21–41. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9701.2006.00756.x>

13. Havranek, T., & Irsova, Z. (2011). Estimating vertical spillovers from FDI: Why results vary and what the true effect is. *Journal of International Economics*, 85(2), 234–244. <https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2011.07.004>
14. Hoang, T. T., Wiboonchutikula, P., & Tubtimtong, B. (2010). Does foreign direct investment promote economic growth in Vietnam? *ASEAN Economic Bulletin*, 27(3), 295–311. <https://doi.org/10.1355/ae27-3d>
15. Jamshed, B., Yang, J., Vatanjon, H., Chomen, D. A., & Alsaoub, N. (2024). The impact of foreign direct investment on economic growth: An evidence from Asian countries, 1995–2021. *American Journal of Industrial and Business Management*, 14, 1775–1804. <https://doi.org/10.4236/ajibm.2024.1412089>
16. Javorcik, B. S. (2004). Does foreign direct investment increase the productivity of domestic firms? In search of spillovers through backward linkages. *American Economic Review*, 94(3), 605–627. <https://doi.org/10.1257/0002828041464605>
17. Kholdy, S., & Sohrabian, A. (2005). Financial markets, FDI, and economic growth: Granger causality tests using panel data. *Journal of Developing Areas*, 38(2), 1–17.
18. Li, X., & Liu, X. (2005). Foreign direct investment and economic growth: An increasingly endogenous relationship. *World Development*, 33(3), 393–407. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2004.11.001>
19. Suyunov, A. (2021). Do foreign direct investments and bank credits affect employment in Uzbekistan? Evidence from a VAR analysis. *International Journal of Economic Perspectives*, 15(1), 98–110.

Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir: Xakimov Ziyodulla Axmadovich
Ingliz tili muharriri: Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich
Rus tili muharriri: Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li
Musahhah: Karimova Shirin Zoxid qizi
Sahifalovchi va dizaynerlar: Sadikov Shoxrux Shuxratovich
Abidjonov Nodirbek Odijon o'g'li

2025-yil, sentyabr, 9-son

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.

Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta: info@marketingjournal.uz
Bot: [@marketinjournalbot](https://t.me/@marketinjournalbot)
Tel.: +998977838464, +998939266610

Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2024-yil 04-oktabrdagi 332/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **C-5669517** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. **Litsenziya raqami: №240874**

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: **9710**. GOCT 7.56-2002 " Seriyali nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi" davlatlataro standartlari talablari. **Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621**